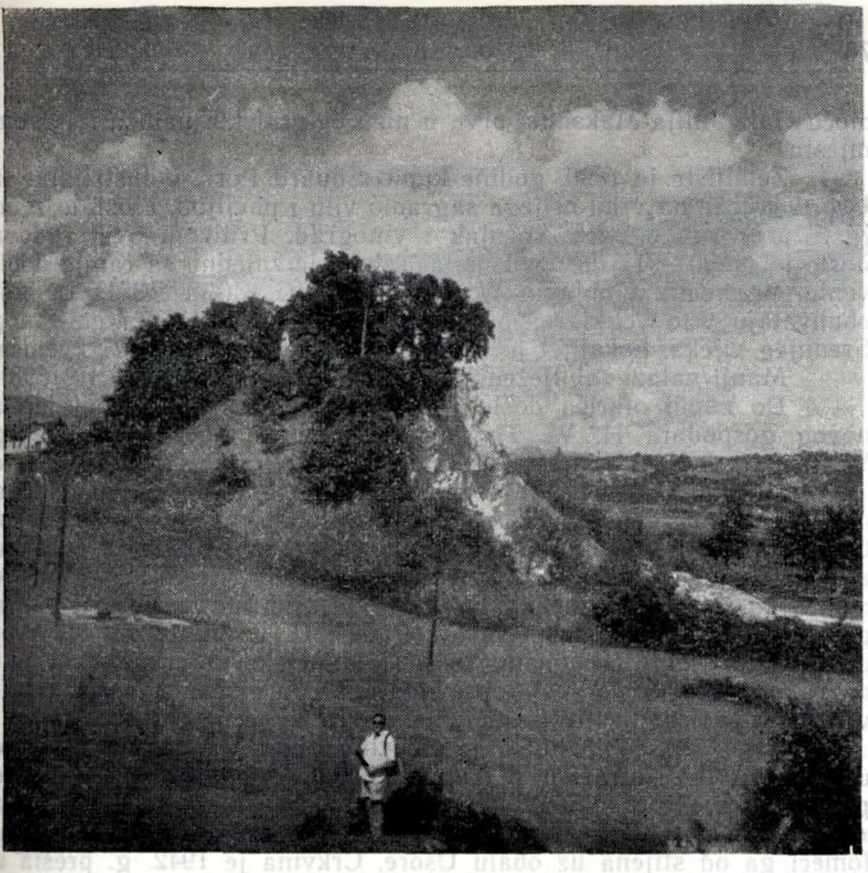

ĐURO BASLER

ARHEOLOŠKO NALAZIŠTE CRKVINA U MAKLJENOVCU KOD DOBOJA

UVOD

Položaj Crkvina (sl. 1) poznat je u literaturi od 1891. godine. Od tada je on promijenio nekoliko gospodara i nekoliko imena, uz patronatnu brigu nekoliko arheologa.

Zemljište je osamdesetih godina XIX vijeka bilo državna svojina i na njemu je neki, nama danas nepoznati i neslavni čovjek, neovlašteno prekopavao dosta plitko položene stare grobove. U vezi s tim je dr Ćiro Truhelka posjetio 1889. g. ovo mjesto i prikupio nešto staroslovenskog nakita. Nekoliko sličnih predmeta dostavio je Zemaljskom muzeju i tadašnji kotarski ured u Tešnju. Pretražujući teren dr Truhelka je na istočnoj strani brijega otkrio nadgrobnu

ploču Gaja Julija Maksima, prvu u nizu epigrafskih nalaza na ovom mjestu.

Zemljište je 1890. godine kupio Eduard Porr, industrijalac iz Usore, koji je na vrhu brijega sagradio vilu i paviljon, a ostalo zemljište pretvorio u park, voćnjak i vinograd. Prilikom ovih radova došlo je (1890—91) do novih nalaza, koje je zajedno sa ranije dobivenim predmetima objavio W. Radimský (G. Z. m. 1891), a koji obuhvataju vrlo veliki raspon kultura od kasnog neolita do ranog Srednjeg vijeka. Lokalitet je tada zabilježen pod imenom Crkvenica.

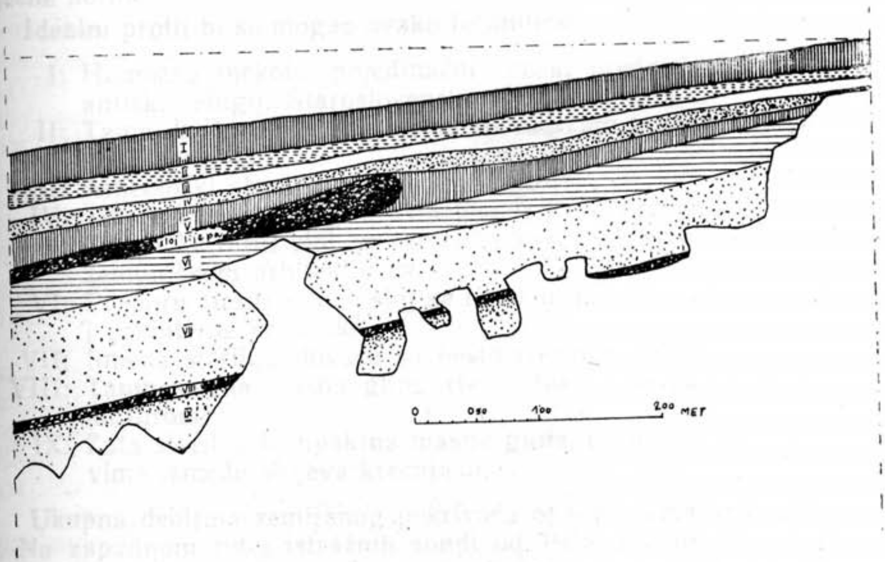
Manji nalazi zabilježeni su i 1895. g. (Patsch, G. Z. m. 1898).

Do novih otkrića došlo je 1897. g. kada je Crkvina dobila novog gospodara H. W. Thormann-a, čovjeka rodom iz dalekog Meklenburga. Novi domaćin nastavio je kultiviranje zemljišta, pa je i ovog puta dobiveno nekoliko zanimljivih nalaza. Brežuljku je tada dato ime »Omerova glavica«, po nekom dobojskom gradonačelniku. Ovo se ime nije, međutim, ukorijenilo u narodu i danas je potpuno zaboravljeno. Uređivanjem zaravanka na vrhu brijega Thormann je naišao na »prostran kamenit tarac« i pod njim na veći broj kostura položenih u pravcu istok—zapad (Patsch G. Z. m. 1897). Po svoj prilici se tu radilo o ostacima neke srednjevjekovne crkve, čime je i naziv brežuljka dobio svoje opravdanje. Među pločama taraca otkrivena su dva fragmentirana natpisa.

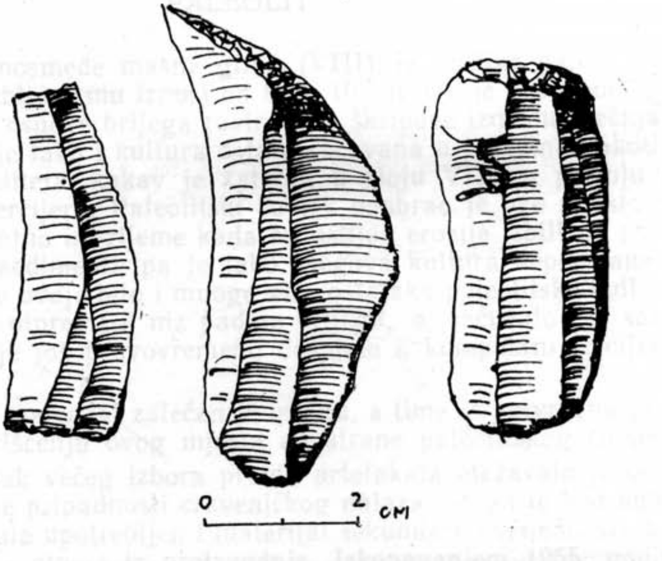
Vejsil Čurčić obilazio je Crkvinu 1905. godine, ali se nije upuštao u veće istraživačke zahvate. Oko toga doba zemljište je prešlo u posjed porodice A. Vrhovsky, a u narodu se udomaćio izraz »Vila«. Između dva rata vlasnik je otpočeo eksploataciju kamena, lomeći ga od stijena uz obalu Usore. Crkvina je 1942. g. prešla u državno vlasništvo, a od 1945. otpočeo je intenzivniji rad kamenoloma. U agoniji općeg razaranja ona je još uvijek davala nove i zanimljive nalaze, pa su tako kao novost u načetim profilima 1955. g. izbili na svjetlo dana i ostaci paleolitskog staništa.

Budući da je veći dio arheološkog nalazišta u međuvremenu potpuno uništen, želim da ovim napisom rezimiram naše znanje o tom objektu, pa da se tako sa više sistematičnosti sačuva uspomena na ovaj lokalitet. Rezultate istraživačkih radova dajem u hronološkom nizu, dakle po slijedovima kultura koje su ovdje ostavile trag.

Revizionim iskopavanjem i pretragom terena u vezi sa paleolitskim istraživanjima 1955. godine ustanovljeno je da iskapanja od 1890, 1895. i 1897. godine nisu imala ni približno karakter sistematskog rada. Arheolozi toga doba bili su vjerovatno nemoćni pred željom vlasnika da ovdje uredi vilu i pripadajuće gospodarstvo. Dakako, u to doba nije bilo ni zakona o zaštiti spomenika. Izuzetno je otkrivanju kasnoantičkog refugija posvećena veća pažnja, nakon čega je geometar E. Vorliček načinio plan tih ruševina. Zemljani pokrivač i kulturni slojevi na samom vrhu glavice bili su tada već vrlo tanki, tako da se jednim dijelom moralo minama lomiti kamenje koje je virilo iz zemlje. Tarac za kojeg mislim da potječe od srednjevjekovne crkve, nalazio se svega 10 do 20 cm ispod površine. Pregrtanja i nasipanja zemljišta su do tolike mjere izobličili sedimente, da gotovo svaki kvadratni metar zemljanog pokrova sadrži danas inividualnu

Slika 2

Slika 3

mjeru odnosa među slojevima, a mjestimično i znatna odstupanja od prosječne norme.

Idealni profil bi se mogao ovako formulirati (sl. 2):

Sloj I: Humozna mekota, pojedinačni rimski predmeti i kasnoantički refugij. Staroslovensko ukopavanje.
Sloj II: Tamni kulturni sloj. U njemu su sadržani predmeti latenskog perioda.
Sloj III: Arheološki sterilan sloj tamne boje.
Sloj IV: Tamni kulturni sloj sa ostacima iz kasnobronzanog doba
Sloj V: Tamni kulturni sloj sa ostacima kasnoeolitskog naselja i zemuničkom arhitekturom.
Sloj VI: Praporu (lesu) sličan sloj sa rijetkim nalazima kremenica i primitivne keramike.
Sloj VII: Smeđa sterilna ilovača sa nešto riječnog oblutka.
Sloj VIII: Tamnosmeđa masna glina (terra fusca) sa paleolitskom kulturom.
Sloj IX: Žuta sterilna kompaktna masna glina, sačuvana u škripovima između slojeva krečnjaka.

Ukupna debljina zemljanog pokrivača opada prema vrhu glavice. Na zapadnom rubu istražnih sondi od 1955. godine ona seže i do 3 metra debljine, dok je na samom vrhu zabilježena u najboljem slučaju debljina do 40 cm.

Osnovu brijega čini eocenski krečnjak, čiji slojevi danas stoje gotovo okomito i u pravcu istok—zapad. Škripove među kamenim zubovima ispunjava naš sloj IX, koji je po svojoj građi u pravilu tercijernog porijekla, ali je ovamo mogao biti naplavljen i u toku pleistocena.

PALEOLIT

Sloj tamnosmeđe masne gline (VIII) je nosilac paleolitskih artefakata, a debljina mu iznosi od 8 do 10 cm. On je zbog konfiguracije kamenite osnove brijega rastrgan u škripove između krečnjačkih stijena, pa je tako i kultura ostala sačuvana u pojedinim »kotlovima«. Tlo kvaliteta, kakav je zatečen u sloju VIII, u pravilu je porijeklom iz tercijera. Paleolitski čovjek odabrao je ovo mjesto za stanište, vjerovatno u vrijeme kada su uslijed erozije izbili na površinu tercijerni sedimenti, pa je tako njegova kultura deponirana u njima. Možda je ovdje bilo i mnogo više ostataka paleolitske kulture, ali su erozijom otpremani niz padine brijega, a sačuvalo se samo onoliko koliko je još pravovremeno dospjelo u kompaktni tercijarni sloj.

Kulturni materijal zatečen je in situ, a time je potvrđena pretpostavka o korišćenju ovog mjesta od strane paleolitskog čovjeka.

Nedostatak većeg izbora pravih artefakata otežavalo je određivanje kulturne pripadnosti crkveničkog nalaza. Stoga je kod publiciranja materijala upotrebljen i materijal sekundarne vrijednosti, kao što su nukleji i otpaci iz proizvodnje. Iskopavanjem 1955. godine

dobiven je, između ostalog kremenog materijala, jedan tipični musterijenski nuklej.

Što se tiče kulturne fizionomije ovog nalazišta, može se reći da je ona pretežno mlađepaleolitskog tipa. Nekoliko artefakata sa približno starijepaleolitskim habitom (Basler, G. Z. m. 1957), ne mogu poslužiti kao uvjerljiv dokaz o intenzivnom naseljavanju Crkvine u doba musterijena, iako je maločas spomenuti nuklej uvjerljiv dokaz barem časovitog prisustva nosilaca musterijena, tj. neandertalskog čovjeka.

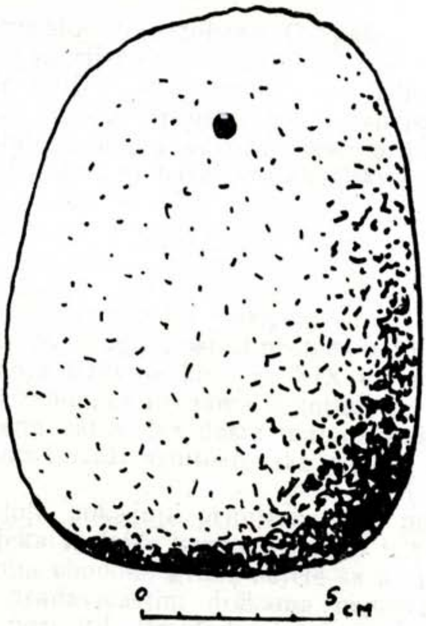
Zanimljivo je još napomenuti da se radovima 1890. i 1897. godine nije naišlo na tragove paleolitskog kulturnog horizonta. Tako što zasigurno ne bi moglo izmaći oku Ćire Truhelke pa stoga mislim da se područje nalaza artefakata ne širi po čitavoj glavici brijega, nego je ograničeno na manji prostor, možda samo na jugu okrenutoj strani. Nekoliko sondi 1955. godine nije dalo ni jedan kremen, a te su upravo graničile prema mjestu radova E. Porra i H. W. Thormanna. Dakako da na torzu Crkvine 1955. g. nismo bili više u mogućnosti da se pozabavimo pitanjem razmještaja artefakata po lokalitetu. Drugo je pitanje da li je Truhelka u traženju paleolita pomišljao na otvorena nalazišta ili je te nalaze očekivao samo u pećinama.

Što se tiče starosti ovog nalazišta, mislim da nećemo mnogo pogriješiti ako se odlučimo za Würm I/II interstadijal, tj. vrijeme oko 25.000 godina prije nas. Računanja u apsolutnim ciframa godina trpi danas izvjesne korekture zbog uvođenja novih atomskih metoda pomoću elementa C-14. Treba, dakle, da prođe još vremena dok se ova metoda stabilizira, no mislim da pogreške jednog okvirnog datiranja neće pri tom pretrpjeti neke veće razlike.

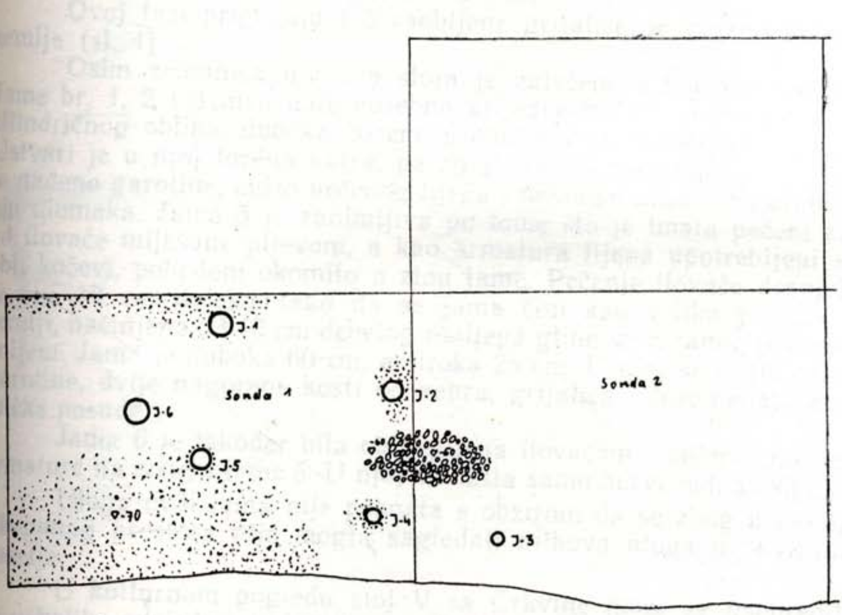
NALAZI U SLOJU VI

Skup nalaza u sloju VI ostao je do danas u kulturnom pogledu nedeterminiran, budući da su uslovi nalaza bili nedovoljni za cjelovitu analizu. Horizont se sastoji od svjetlosmeđe praporu (lesu) slične ilovače, a kulturu čine rijetka rezala od jaspisa i vrlo rijetki maleni ulomci grube i nedovoljno pečene keramike od materijala u kome ima mnogo krupnog pijeska. Rezala su na donjoj strani obično konkavno zasvedena, inače polilateralna i bez retuša (sl. 3). Osim njih nisu nađeni nikakvi drugi kameni predmeti. Od posuda, opet, dosada su nalaženi samo fragmenti trbuha. Veličina ulomaka kreće se od 1 do 3 cm.

U ocjeni ovog horizonta teško je zauzeti određeno stanovište. Po geološkoj građi sloj je relativno star, ali on nosi keramiku, pa makar i primitivnu. U doba formiranja ovog sloja stanovnici Crkvine poznavali su kakvu-takvu pečenu zemljanu robu. U kulturnom pogledu nosiocima ovog depozita ipak nedostaje mnogo toga što je inače svojstveno kulturi neolita. Ovi ljudi izgleda da nisu bili zemljoradnici, jer ni položaj naselja nije prikladan za ovu vrstu privređivanja, niti je ovdje nađeno glačano oruđe. Nadalje se nije našlo kremenih strelica, pa izgleda da se lovilo nekim drugim predmetima. Od vremena odlaganja kulturnih ostataka ovog selišta dogodile su se

Slika 4

Slika 5

i vrlo velike klimatske promjene, zbog čega je uništen sav osteološki materijal. Konačno, praporasti kvalitet sloja govori također o priličnoj starosti.

Ovaj kulturni sloj stoji izoliran. Od paleolita ga dijeli sterilni sloj smeđe ilovače sa riječnim oblutkom, a prema kasnoneolitskom naselju također je uložen jedan nedovoljno izdiferenciran sloj bez arheoloških nalaza. Iskopani prostor bio je isuviše malen, da bi se dobivenim materijalom mogla odrediti neka približna slika o vremenu i kulturnoj fizionomiji naseljavanja Crkvine u okvirima ovog horizonta.

NEOLIT

Tragovi neolitskog naselja otkriveni su u sloju V, u sondama 1 i 2. Tu su zapravo ovi tragovi ostali pošteđeni od pregrtanja zemlje prilikom naseljavanja Crkvine koncem XIX v. Horizont neolitskog naselja čine ostaci zemunice i 6 jama u kojima je, barem što se tiče jame 6, 5 i 4, ložena vatra. Na dosta malom prekopanom prostoru bilo je teško ustanovljavati arhitektonske cjeline zemuničkih jama, ognjišta i slično.

Keramika sloja pokazuje primjerke koji pripadaju tipovima »Vinča C i D« objekata, dakle kasnom neolitu istočne Bosne. To su posude sa izvraćenim obodom, grube zdjele sa kljunom za izlivanje, plitke posude sa bradavičastim drškama neposredno ispod ruba, zdjele na širokoj nozi itd. Prevladava crveno pečena roba grube izrade. Glačanja kod tzv. finije robe su površna, a potpuno je izostalo kaneliranje sa kojim se inače još susrećemo u fazi Vinča C. Zbog toga se materijal može datirati u nešto mlađi period.

Ovoj fazi pripadaju i 3 zaobljene grijalice od crveno pečene zemlje (sl. 4).

Osim zemunica u ovom sloju je zatečeno i 6 jama (sl. 5). Jame br. 1, 2 i 3 nisu dale posebno vrijedne nalaze. Jama br. 4 je cilindričnog oblika, duboka 50 cm, a obljepljena ilovačom i pečena. Ustvari je u njoj ložena vatra, pa su se zidovi tako ispekli. U njoj je nađeno garotine, nešto pečenog lijepa i nekoliko atipičnih keramičkih ulomaka. Jama 5 je zanimljiva po tome što je imala pečeni zid od ilovače miješane pljevom, a kao armatura lijepa upotrebljeni su obli kočevi, pobodeni okomito u zidu jame. Pečenje ilovače dospjelo je oko 10 cm daleko, tako da se jama čini kao velika posuda u zemlji, načinjena od 10 cm debelog nalijepa gline, armiranog drvenim koljem. Jama je duboka 60 cm, a široka 25 cm. U njoj se našlo nešto garotine, dvije nagorene kosti od vepra, grijalica i fragmenat keramičke posude.

Jama 6 je također bila oblijepljena ilovačom i pečena, no bez armature na sistem jame 5. U njoj se našla samo bezvrijedna osipina.

Uloga ovih jama nije poznata s obzirom da se zbog malenog iskopanog prostora nije mogla sagledati njihova uloga u okvirima naselja.

U kulturnom pogledu sloj V sa Crkvine može se usporediti sa nekoliko susjednih nalazišta: sa Gradićem u Matiću, Gradini u

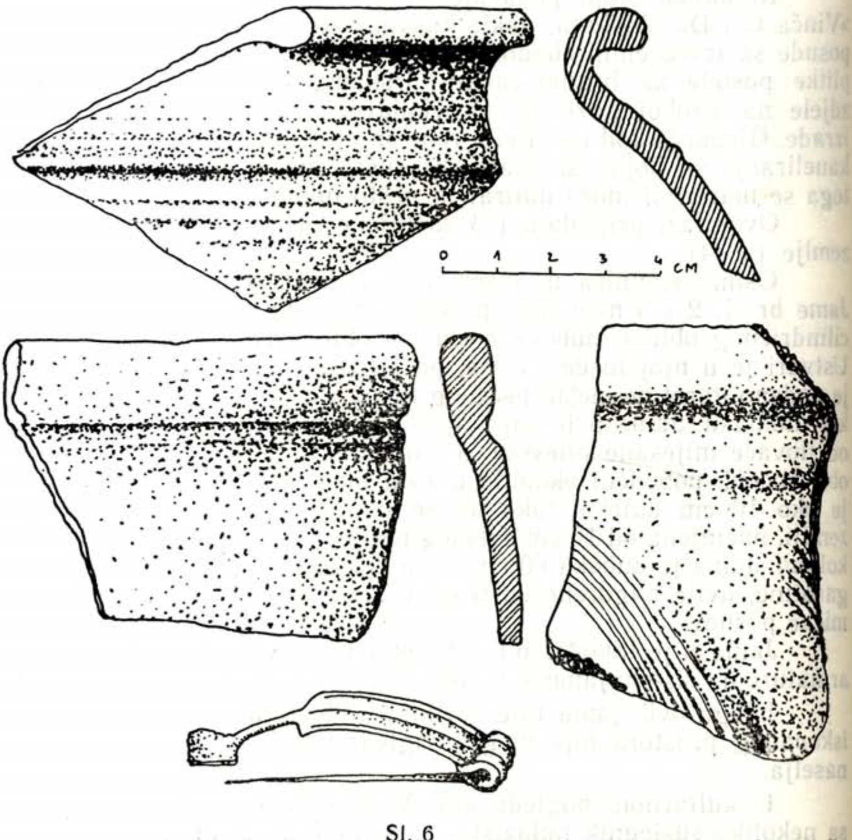
Grbači, Varoši kod Koraja (stratum II i I), te stratumima III i II u Gornjoj Tuzli. (G. Z. m. 1960—61, str. 39—139).

Vremenski raspon u kome se odvijao život ovog stratuma može se ograničiti na 2.300 do 2.000 god. pr. n. e.

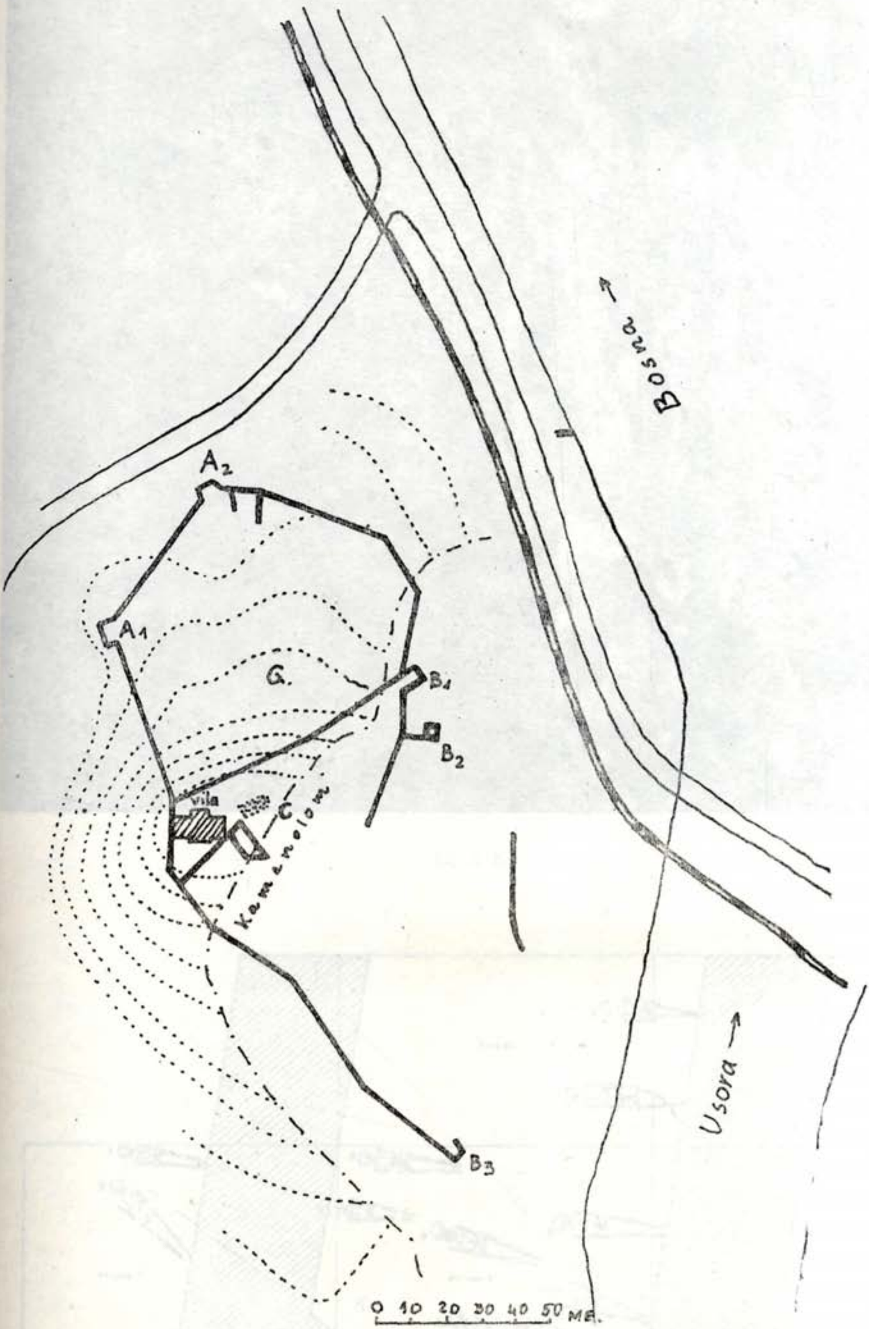
BRONZANO DOBA

Bez izrazitog geološkog razgraničenja prema kasnom neolitu ili mlađim slojevima ovdje je zatečen stratum sa ostacima naseljavanja u bronzano doba, tačnije u kasno bronzano doba. Inventar ovog sloja je dosta bogat ukrašenom keramikom, a jedan dio je već bio i objavljen bez pobližeg datiranja i kulturnog opredjeljivanja (G. Z. m. 1897, str. 536. i tab. II).

U keramičkom inventaru ističu se trbušasti lonci sa izvraćenim i s unutrašnje strane facetiranim ili kaneliranim obodima. Javlja se i ornamenat u vidu nalijepljene plastične trake sa otiscima prstiju. On istina ne predstavlja nikakvu specifičnost, jer se ovaj ukras javlja u vrlo širokom rasponu kultura. Česte su zdjele sa uvinutim obodom i grubo glačanom površinom. Nisu dakako izostale ni »x« drške.

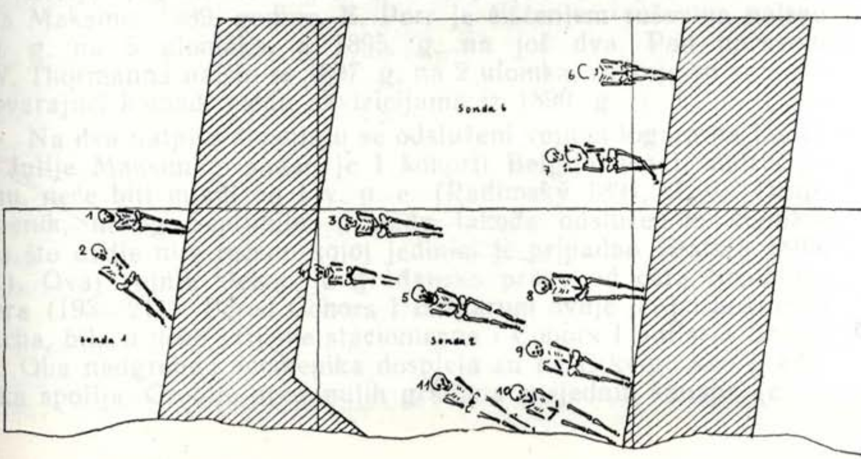
Sl. 6

Slika 7

Slika 8

Slika 9

Od ukrasa susreću se šrafirani trokuti, girlande od nekoliko linija i uopće kombinacije sa snopovima urezanih linija, ispunjenih bijelom inkrustacijom.

Srodno, potpuno identično naselje ove kulture, nalazimo na lokalitetu Vis u Gradini, sjeverno od Doboja, prema Derventi (G. Z. m. 1960—61, str. 151—171).

Sloj IV na Crkvini može se datirati, kako po svemu izgleda, u kasnobronzano doba, tj. Halštat A i B. Vremenski raspon naseljavanja Crkvine u tom periodu može se i nešto uže datirati rasponom od 1.000 do 900 god. pr. n. e.

ŽELJEZNO DOBA

Priličan broj keramičkih fragmenata željeznog doba ostao je dosada nezapažen, iako bi se moglo očekivati da se na njega moralo naići već kod prvih zakopavanja. Ovdje, dakako, treba prije svega istaći nekoliko primjeraka poznate fino pečene sive robe sa rebrima i zaobljenim, prema vani isukanim obodom. Nadalje su zastupljene posude proste izrade sa zadebljalim okomitim rubom. Jasno je da ovdje imamo posla sa keramikom latenskog perioda ili, pobliže, sa keramikom kasnolatenskog tipa. Od metalnih predmeta nađena je brončana fibula sa polukružno sferno zasvedenom izduženom pločicom. Slični primjeri nađeni su u Jezerinama i Ribiću.

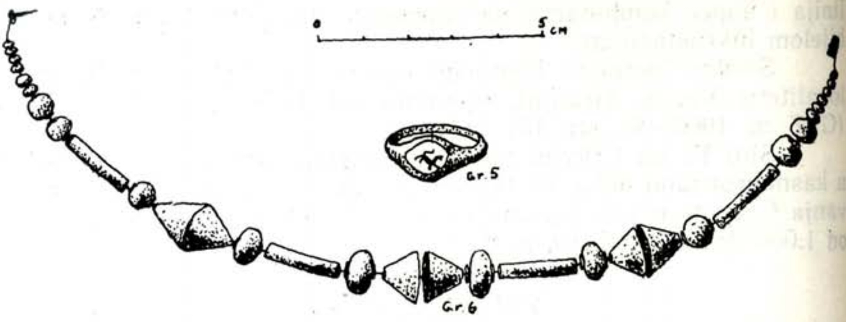
Keramika i fibula pripadaju kasnolatenskom periodu, fibula je i vrlo kasna, tako da se nalazi mogu datirati u drugu polovinu I v pr. n. e., dakle u prvo doba rimske okupacije (sl. 6).

RIMSKO DOBA

Nalaze iz rimskog doba na Crkvini čine brojni nalazi ulomaka natpisa, nekoliko novčića, dva brončana stilosa, željezni ključ, 8 komada poljoprivrednog alata, veći broj željeznih klinaca i drugih predmeta s neodređenom namjenom. Nije mi poznato da bi ijedan od brojnih nalaza keramike izrazito pripadao rimskom kult. krugu.

Serija epigrafskih nalaza otpočela je nalazom spomenika Gaja Julija Maksima 1889. godine. E. Porr je čišćenjem ruševina naišao 1890. g. na 5 ulomaka, a 1895. g. na još dva. Pod upravom H. W. Thormanna naišlo se 1897. g. na 2 ulomka, za koje su se našli odgovarajući komadi među akvizicijama iz 1890. g.

Na dva natpisa spominju se odsluženi vojnici logora na Usori. Gaj Julije Maksim pripadao je I kohorti Belgijanaca i, sudeći po imenu, neće biti mlađi od I v. n. e. (Radimský 1891, sl. 6). Drugi spomenik, nekog Septimija, pripada također odsluženom vojniku, samo što ovdje nije rečeno kojoj jedinici je pripadao (Patsch 1895, sl. 1). Ovaj vojnik stekao je građansko pravo od cara Septimija Severa (193—211). Pored Cohors I Belgarum ovdje je, po mišljenju Patscha, bila u neko vrijeme stacionirana i Cohors I miliaria Brittonum. Oba nadgrobna spomenika dospjela su na Crkvinu kao građevinska spolija. Groblje preminulih građana susjednih kanaba (civil-

Sl. 10

nog naselja uz vojničke logore) ležalo je negdje u blizini. Pretpostavka da su se ti građani ukopovali na vrhu brijega nije ničim potvrđena, pa se i ne može uzeti u razmatranje.

Dva dalja pronađena ulomka potiču od žrtvenika. Na jednom od njih (Radimský 1891, sl. 10) vidi se da je bio posvećen Jupiteru. Na drugom (Patsch 1895, sl. 1) nije bilo moguće rekonstruirati ma šta od natpisa, budući da je fragmenat bio isuviše malen.

Treću skupinu natpisa čine tekstovi u čast cara Septimija Severa i njegove žene Julije Domne, a po tome spadaju pod konac II vijeka. Po jednom od njih, u logoru je ili u civilnom naselju izgrađen neki objekat oko 195. ili 196. godine n. e. Tu se osim cara spominje i centurijom koji se brinuo za ovu gradnju (Patsch 1897, str. 531 i 532). Drugi, i opet građevinski natpis, polomljen je do te mjere da se samo sačuvao naziv kohorte iz logora na Usori. Prema tome ovdje smo dobili ime i treće vojne jedinice koja je bila smještena u ovom kraju, a to je Cohors I Flavia Hispanorum (Patsch 1897, str. 533—534). Ovome treba pribrojiti i fragmentirani natpis Julije Domne (Radimský 1891, sl. 12). Svi nabrojeni ulomci s natpisima dospjeli su na Crkvinu kao građevinska spolija u početku VI v., tj. u vrijeme gradnje refugija (pribježišta). Jedan dio pokupljen je u srednjem vijeku iz zidova tog refugija, pa je njima načinjen tarac, vjerovatno kao podnica crkve, koja je u međuvremenu potpuno razorena.

Ti natpisi nam prije svega govore o živoj građevinskoj djelatnosti u doba cara Septimija Severa, tačnije u posljednjim godinama II v. n. e. Tu negdje u blizini Crkvine stajao je hram posvećen Jupiteru, a njegove ostatke treba prije svega tražiti u ruševinama kanaba.

Nalaz nekoliko komada rimskog novca govori o kretanju rimskih građana po Crkvini u vremenu od II do IV vijeka. Ne nabrajajući posebno te novce, upućujem na obavještenja Radimskoga (Glasnik 1891, str. 268) i Patscha (Glasnik 1897, str. 535), a dodajem da se u akciji 1955. godine također našao jedan primjerak u ispreturenom kulturnom sloju. On pripada Gracijanu.

Veliki broj rimskih opeka, prvenstveno tegula i imbreksa, koji se nailazio na ovom mjestu, porijeklom je nesumnjivo sa kasnijih građevina, tj. onih u sklopu kasnoantičkog refugija. Ovdje se nije

našlo temelja zgrada koji bi upućivao na raniji rimski period. U tom smislu govori i odsustvo rimske keramike. Ključ, stilosi i poljoprivredni alat biće da su dospjeli ovamo u doba postojanja refugija.

KASNOANTIČKI REFUGIJ

Ova velika i značajna građevina na Crkvini ostala je do danas manje zapažena. Tomu je donekle kriv Radimský koji je prisustvovao otkopavanju zidova, pa i njihovom premjeravanju, ali nije dao u opisu ono što je morao primijetiti. Plan Eduarda Vorličeka ne može se prihvatiti kao vjerna slika onoga što je tada zatečeno na terenu. Iskustva sa drugim kasnoantičkim utvrđenjima u Bosni i Hercegovini pokazmju da je crkvenički plan u mnogočemu površan i nerealan (sl. 7).

Zid je vjerovatno bio debeo 2,20 m, što je poznata mjera građevina justinijanskog vremena. Radimský mu zaokruženom mjerom označuje debljinu od 2 metra. On počiva na nasipu od grubo lomljenog kamena, a izgrađen je u slojevima od naizmjenično koso položenog kamenja na sistem tzv. ribljih kosti (sl. 8). Ova vrsta zidanja značajna je za građevine iz prve polovine VI vijeka. Lica zida obložena su fino pritesanim kamenjem četvrtastog oblika. Pored kamena je tu i tamo ubačena u zid i poneka opeka, svakako kao spolij iz neke razorene rimske građevine. Malter je sačinjen od kreča i vrlo krupnog pijeska, mahom i šljunka, dobivenog iz rijeke Usore. Na mnogim mjestima, pa tako i u područjima tornjeva, nađeno je u osipini zidova mnogo ulomaka tegula i imbreksa, što znači da je tu bilo i nekoliko građevina pokrivenih na klasičan način.

Gradnja ovih zidova na sistem ribljih kosti primjećena je prilikom rušenja zemljanog nasipa za potrebe kamenoloma 1949. godine. Prilikom gradnje osnovne škole 1961. godine, načet je zid kod tornja »A1«, pa je tom prilikom ponovno izbila na površinu slika koso složenog kamenja. Refugij na Crkvini tipski je blizak Debelom brdu u Sarajevu, a u širem smislu i starom gradu Bobovcu, te Biogradu kod Konjica. Nasuprot ovom tipu u Hercegovini susrećemo monumentalne građevine, kao što su Blagaj na Buni, Koštunj u Dabrici i Stolac, koji su monumentalniji i u tlocrtu, rekli bismo, jače modelirani. Pet tornjeva, označenih na planu Radimskoga slovima »A« i »B«, nisu u interpretaciji Vorličeka naglašeni onako kako smo to inače navikli susretati kod građevina toga vremena, pa postoji sumnja da je Vorliček kod iscrtavanja umanjio prave mjere i poteze. Pomalo je nelogičan sklop zidova na samom vrhu, ali se ništa bolji plan nije dobio ni na Biogradu, iako se na tom uporno nastojalo. U rasporedu prostorija kod ovih građevina postoje, dakle, neke norme koje do ovoga časa nismo uspjeli dokučiti.

U nemogućnosti da na razorenom nalazištu danas preduzmemo reviziono iskopavanje, treba da se zadovoljimo onim što nam je u tom pravcu pružio Radimský, a da tome samo dodamo ono što smo još imali prilike i sami da vidimo. Time je rečeno sve.

SREDNJI VIJEK

Nalaze iz ovog doba čine grobovi i tarac, vjerovatno podnica neke razorene crkve, te nekoliko predmeta kućne upotrebe.

Već kod prve registracije nalaza na Crkvini zabilježeni su grobovi. Radimský navodi da je nepoznati kopač blaga 1889. g. ondje otkopao više grobova i jednu jamu u koju je bilo zakopano više osoba u najvećem neredu. Iz ovih grobova potječe nakit koji se danas nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja. Prilikom radova 1897. godine otkriven je na prostoru između vile i paviljona (dakle negdje uz sjeverni rub sonde br. 8 iskopavanja od 1955. godine) kameni tarac, a ispod njega kosturi orijentirani istok—zapad. Dr Patsch nije dao pobliže podatke o rasporedu skeleta, pa se ograničio jedino na konstataciju da u tim grobovima nije nađeno nakita.

Prilikom istraživanja paleolitskog nalazišta 1955. godine pružila se prilika da se sistematski iskopa i pretraži 12 grobova sa 14 skeleta (sl. 9). Položaj ukopanih mrtvaca teži pravcu istok—zapad, tako da pokojnik licem gleda prema izlasku sunca. Na zaravanku brijega mrtvaci su zakopavani u besprijekornoj orijentaciji, dok su skeleti bliže padini brijega (br. 2, 9, 10 i 11) položeni prema jugoistoku, tačnije u pravcu JII-JI. Razlog za ovakvo polaganje neće biti samo kosina brijega nego i prilike na tom mjestu, uslovljene pravcem južnog zida četvrtaste prostorije kasnoantičkog refugija na vrhu brijega.

Kako to obično biva, mrtvaci su polagani u osipinu antičkih ruševina. Ovdje na Crkvini kopanjem raka išlo se i još dublje, ponekad do slojeva iz brončanog doba. Ovi su slojevi inače bili već i u antičko doba djelomično rastureni.

Zatečena dubina grobova varira između 25 i 85 cm. Dakako da se prvobitna dubina ukopa nije mogla više ustanoviti, jer je uređivanjem terena 1890. i 1897. godine potpuno poremećeno stanje formirano prirodnim kretanjem tla. Zbog tog poremećenja su grobovi bliže vrhu glavice (br. 6, 7 i 12) zatečeni na dubini od 25 cm, a grobovi na padini (br. 1 i 2) i do 85 cm duboko.

Aktivnost »kopača blaga« 1889. godine bila je vjerovatno upravljena na prostor istočno od današnje zgrade. Na tom je prostoru iskopavao i E. Porr, pa i Thormann. Padine su, naprotiv, ostale pošteđene sve do radova kamenoloma. Još se 1949. godine moglo u usjecima vidjeti veći broj skeleta, koji su uništavani nadiranjem eksploatacije kamena. Ukopi su, koliko sam mogao ustanoviti, vršeni isključivo u okvirima zidova kasnoantičkog refugija.

Prilikom istražnih radova 1955. godine nije mogla biti ustanovljena neka izrazitija stratumska, dakle i vremenska razlika između pojedinih ukopa. Naslućivano korištenje ovog brežuljka u I i II vijeku n. e. kao ukopno mjesto građana kanaba pored logora, čemu je dao povoda nalaz nadgrobne stele G. Julija Maksima, nije dobilo nikakvu sigurnu potvrdu.

Kosti su općenito bile vrlo slabo sačuvane. Radovima 1955. godine bili su istraženi sljedeći grobovi:

Grob br. 1: Vrlo slabo sačuvan skelet odrasle osobe. Starost i spolna pripadnost nisu se mogli ustanoviti. Mrtvac je položen u grob u opruženom položaju sa rukama prekrštenim na trbuhu. Ispod njega ležao je još jedan skelet u dobi infans II. Ovaj je bio većim dijelom rasturen u času drugog ukopa.

Ukop je sezao do sloja lijepa prahistorijske zemunice. Dubina 85 cm.

Grob br. 2: Razvijeni muškarac u zrelim godinama života. Ruke su ležale opružene niz tijelo. Mrtvac je položen u jugoistočnom pravcu, vjerovatno zbog prilagođavanja padini brijega. Dubina ukopa 85 cm.

Grob br. 3: Slabo sačuvani kostur odrasle osobe neodređenog spola i starosti. Tijelo je opruženo, ali se položaj ruku nije mogao utvrditi. Dubina ukopa 60 cm.

Grob br. 4: Skelet odrasle osobe, sačuvan u vrlo trošnom stanju, tako da se ništa pobliže nije moglo utvrditi. Dubina ukopa 50 cm.

Grob br. 5: Skelet odraslog muškarca u zrelim godinama života. Tijelo pokojnika bilo je opruženo, s rukama prekrštenim na trbuhu. Na jednom prstu, nije utvrđeno kojem, nađen je srebrni prsten grube izrade (sl. 10). Obruč, čiji se krajevi preklapaju, s prednje strane širi se u pločicu u koju je urezan romb sa vrlo zaobljenim uglovima. Unutar okvira vidi se prikaz četveronožne životinje sa dugim uzdignutim repom. Dijelovi obruča koji se šire prema pločici ukrašeni su ugraviranim ornamentom. Širina otvora prstena kreće se između 20 i 20,5 mm. Pločica je širine 12 mm. Nalaz se može datirati između X i XII v. Dubina ukopa 45 cm.

Grob br. 6: Opružen skelet mlađe odrasle žene. Lubanja je bila gotovo potpuno uništena, vjerovatno radovima na uređenju Crkvine prije šezdesetak godina. Pri tome je ostala potpuno netaknuta ogrlica koju je sačinjavalo 6 šupljih brončanih stožaca, po 2 cjevčice od staklene paste crvene i plave boje, 10 većih staklenih bobaka, 4 manja staklena bopka i 8 malih bobaka od staklene paste crvene boje (sl. 10). Na spoju krajeva ogrlice nađen je mali brončani klin i spirala, koji su — kako izgleda — služili za pričvršćivanje o vrat. Klin se zaticao u cilinder pera.

Vremenski raspon u koji bi se mogao staviti ovaj nalaz vrlo je velik, pa je tako nemoguće, barem za sada i u okvirima drugih rezultata, stvoriti određeni sud. Na temelju samih utisaka ovaj nalaz bi se mogao datirati u period stariji od ostalih priloga mrtvaca dobivenih na ovom mjestu, dakle negdje u raspon od VIII do X v. Veća starost je isključena, s jedne strane zato što je ovaj ukop očito dio nekropole koja je nastala nakon rušenja kasnoantičkog refugija, a koja je u jed-

nom svom dijelu dala ranosrednjevjekovni nakit iz vremena od X do XII v. Dubina ukopa 25 cm.

Grob br. 7: Dva stratumski različita ukopa na jednom mjestu. Ukop a: Odrasli muškarac neutvrđene starosti. Pokojnik je sahranjen u sasvim izvanrednom položaju. Lijevom rukom podbočena je brada, a desna preložena preko grudi. Potkoljenica lijeve noge prebačena je preko desne. Ovakav položaj poznat je sa antičkih reljefa tzv. tužnog Attisa, koji je poštivan u okvirima istočnjačkih kultova čiji je glavni nosilac mitraizam. Tužni Attis je simbol smrti. Odakle ovakav položaj u redu skeleta koji je bio uvjetovan ruševinom jednog kasnoantičkog zida? To je pitanje na koje je ovoga časa teško dati određen odgovor, ali je vrlo malo vjerovatno da bi ukop prelazio vremenske okvire srednjeg vijeka. Dubina 25 cm.
Ukop b: Muškarac u starijim godinama, položen oko 30 cm zapadnije ispod ukopa »a«. Tijelo pokojnika bilo je ispruženo, a ruke položene u pelvis. Nema priloga. Dubina groba 35 cm.

Grob br. 8: Juvenilis s rukama prekrštenim na trbuhu. Skelet je ostao vrlo dobro sačuvan. Dubina ukopa 40 cm.

Grob br. 9: Slabo sačuvan skelet odraslog čovjeka, čija se spolna pripadnost nije mogla tačno utvrditi. Desna ruka stavljena je na grudi, a lijeva opružena niz tijelo. Dubina ukopa 40 cm.

Grob br. 10: Slabo sačuvan skelet odrasle osobe. Obje ruke položene su niz tijelo. Zbog trošnosti kostura nije bilo moguće ustanoviti starost i spolnu pripadnost. Dubina ukopa 40 cm.

Grob br. 11: Vrlo trošan kostur odrasle osobe. Dubina 45 cm.

Grob br. 12: Fragmenti skeleta odrasle osobe koji je već ranije bio prekopan. Ukop je zatečen na dubini od 25 cm.

Općenito sagledano može se prosuditi da je ukopavanje na ovom mjestu vršeno u vremenu nakon što su bile razorene građevine kasne antike. To je tipična nekropola ranijeg odsjeka srednjeg vijeka, što karakterizira izbor mjesta (rahle osipine ruševina) i priloženi nakit.

Pitanje kulturnog i vremenskog opredjeljivanja nalaza obradila je Irma Čremošnik. Nedovoljni opis W. Radimskog nadopunjen je tada bližim podacima iz kojih se vidi da veći dio crkveničkog nalaza pripada dalmatinskom krugu, ali je tu zatečeno primjeraka tipičnih za bjelobrdski krug. Nalaz ne pruža sasvim određene elemente za usko datiranje cjeline, koja je, uzgred rečeno, i ponešto heterogena. Ta heterogenost svakako je uslovljena graničnim položajem lokaliteta između starih provincija Dalmacije i Panonije. Nadalje je ovdje vršeno ukopavanje, vjerovatno u dugom nizu godina. Sudeći po nalazima ono obuhvata približno raspon od VIII ili IX v. pa, vjerovatno, do XII ili XIII v. Ukopavanje se moglo vršiti i prije, a dakako i poslije toga vremena, a da mrtvacima nisu dati prilozi ili

se pak u toku radova na istraživanju lokaliteta nije na njih naišlo.

Postojećim nalazima nije moglo biti riješeno pitanje postojanja srednjevjekovne crkve na ovom mjestu. Tarac od kamenih ploča, što ga spominje dr Patsch (sl. 7, mjesto »C«), svakako se može uzeti kao dokaz za njeno postojanje. Dr Patsch ga naziva prostranim, ali ne daje njegov oblik ni dimenzije. To je šteta, jer bi se njegovim fiksiranjem mogle približno rekonstruirati prilike sa građevinom. Zašto se nisu našli zidovi crkve? Ona je mogla biti sagrađena od drveta, pa vremenom uništena »do temelja«, kako to narod kaže. Pod taracom su zatečeni grobovi, što je također normalno za jednu srednjevjekovnu crkvu.

Odnos taraca i ukopanih skeleta mogao nam je otkriti približno vrijeme gradnje objekta.

U red srednjevjekovnih nalaza ubraja se i nekoliko predmeta iz dnevne upotrebe. Tako je Radimskom uspjelo da u tornju »A_2« kasnoantičkog refugija otkrije kulturni sloj u kome je našao ulomak crne, rukom rađene posude, sa nizom valovitih linija kao ukrasom. Stiče se utisak kao da su stari Sloveni u ovom tornju, zapravo u njegovim ruševinama, osnovali privremenu nastambu. Siromaštvo nalaza nije međutim znak kratkotrajnog boravka u ovoj prostoriji. Stari Sloveni nisu se ni inače razmetali kućnim potrepštinama. Nalazi u rimskom naselju na Ilidži kod Sarajeva, a i, istina nesigurni, nalaz slovenskog kulturnog materijala u dijelu rimskog naselja u Sarajevu, govore u prilog tezi da su stari Sloveni ponekad koristili čitave ili djelomično razorene rimske zgrade za svoje stanovanje. To je potvrdilo i istraživanje rimske vile u Brodcu i Tutnjevcu (Članci i građa I, str. 127 i isto II, str. 45).

Staroslovensko korištenje kasnoantičkog refugija na Crkvini potvrđuje i nalaz kuhinjskog pribora na mjestu »G«. Ovaj se nalaz sastoji od dva bakrena lonca, tronoška, roštilja i kutljače. Ne upuštajući se u mogućnosti nesigurnog datiranja svih ovih predmeta, uključujući ovamo i keramiku iz tornja »A_2«, mislim da je staroslovensko nastavanje ovog lokaliteta vjerovatno prethodilo njegovom pretvaranju u pokopalište, a to znači da se vremenski raspon toga nastavanja može ograničiti na vrijeme od VII do VIII ili IX vijeka. Teško je pri tome tvrditi da bi spomenuta posuda sa valovitim ukrasom mogla pripadati Slovenima, kada znamo da se slična roba javlja u kasnoj antici i prije njihovog dolaska u ove krajeve.

Iskopavanjem 1955. g. naišlo se na još nekoliko ulomaka posuda istog porijekla, pa je time potvrđeno slov. porijeklo keramike.

Staroslovensko, pa možda i kasnije srednjevjekovno ukopavanje na Crkvini, predstavlja posljednju arheološku deponiju na ovom mjestu.

Basler Đ.: Paleolitski nalaz na Crkvini u Makljenovcu, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1957, str. 93—108.

Čremošnik dr I.: Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Crkvenica, Doboj, Glasnik Z. m. 1951, str. 249—250.

Patsch dr K.: Epigrafski nahođaji iz god. 1895, Crkvenica kod Doboja. Glasnik Z. m. 1895, str. 573—574.

Patsch dr K.: Die griechischen Münzen des bos.-herzeg. Landesmuseums, WMBH IV — 1896, str. 115, br. 10 (krivo naznačeno kao Tešanj).

Patsch dr K.: Mali rimski nahođaji i posmatranja. Usora kod Doboja. Glasnik Z. m. 1897, str. 530—537.

Patsch dr K.: Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien II, WMBH V, 1898, str. 226—228.

Patsch dr K.: Archäologisch-epigraphische Mitteilungen XVI, str. 78 i d. der röm. Provinz Dalmatien III, WMBH VI — 1899, str. 253—259.

Patsch dr K.: Archäologisch-epigraphische Mitteilungen XVI, str. 78 i d.

Patsch dr K.: Corpus Inscriptionum Latinarum III, br. 8376=12750, zatim 12756 do 12760.

Patsch dr K.: Nahođaji novca u kotarima Derventa, Gradačac i Brčka. Glasnik Z. m. 1902, str. 402.

Radimský W.: Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja. Glasnik Zem. muzeja 1891, str. 251—262.

Radimský W.: Dalji predmeti nađeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja. Glasnik Z. m. 1892, str. 190—192, knjiga II.

Radimský W.: Die römische Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Doboj, WMBH I — 1893, str. 262—272.

Sergijevski D.: Numiznafičke beleške, Glasnik Z. m. 1932, str. 28.

Sergijevski D.: Rimski spomenici iz Bosne. Spomenik LXXVII, Beograd 1934, str. 17 i 18.

ARCHÄOLOGISCHE FUNDSTELLE CRKVINA IN MAKLJENOVAC BEI DOBOJ

Die Fundstelle war bereits einige Male, jedoch niemals in entsprechendem Umfange, untersucht worden. Die Interessen des Privatbesitzers in der Vergangenheit, mit dem Bau einer Villa, sowie die wirtschaftlichen Forderungen in der neueren Zeit (ein Steinbruch), haben heute das archäologische Gelände und somit die Reserven des unberührten kulturgeschichtlichen Materials auf ein Minimum gebracht. Nachdem einige Verwertungen des gewonnenen Materials nicht das entsprechende Bild der Kulturfolgen auf diesem, nicht allzu grossen Hügel, geboten haben, wurde nun versucht, eine Rekonstruktion der heute bereits vernichteten Kulturschichten durchzuführen.

Kulturmässig wurde demnach hier eine paläolithische, eine näher unbestimmbare frühkeramische, und eine spätneolithische Schicht festgestellt. Darüber folgte eine spätbronzezeitliche und dann eine Schicht aus der jüngeren Eisenzeit, die dann in die frührömische Besiedlung überwächst. In der ersten Hälfte des VI. Jahrhunderts war hier ein Refugium gebaut worden, in dessen Ruinen mittelalterliche Bewohner aus der Umgebung ihre letzte Ruhestätte gefunden haben. Auf dem Hügel stand während des Mittelalters auch eine Kirche, für deren Fussboden römische Grabstelen und Bauinschriften verwendet wurden.